

„...KÖZÉRDEKBŐL...”

SAÁD JÓZSEF

Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.):

Honukban otthontalanok

Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből

ÁBTL–Kronosz, Budapest, 2018.,

409 oldal, 4200 Ft

A kényszermunka-rabmunka 1949–1953 közötti rendszerét bemutató tanulmányában T. Varga György ismerteti egy 1951. április 2-án kelt, az Országos Tervhivatalnak címzett pártfeljegyzést. Az iratot jegyző illetékesek (Buda István és Virág Miklós) szövé teszik, hogy a rabmunkáltatás lehetőségei koránt sincsenek kimerítve. A nagyberuházások kapacitásait tekintve például: „a tiszalöki erőmű építéséhez 500, az *Épületelemgyárba* kb. 1000, a kazincbarcikai építkezésekhez kb. 2550 személy *letartóztatása válik szükségessé.*”¹ (Kiemelés: S. J.) A büntetések ilyen és ehhez hasonló esetlegességeinek kiküszöbölésére nemsokára létrejött a rabmunkáltatást a tervgazdaság rendjébe illesztő intézmény: a Közérdekű Munkák Igazgatósága, a KÖMI. A január 8-i moszkvai tanácskozást követően, amely a sztálinista tömb vezetőit végső és – mint az csakhamar kiderült – teljesíthetetlen háborús készületségre kényszerítette, erre is szükség lett.

Az 1945-öt követő bő évtized – Gyarmati György monográfiájában a rendszerváltó fordulatok évtizedeként azonosított és végre néven nevezett *Rákosi-korszak* – mindennapjaihoz kezdettől fogva hozzátartoztak az efféle *szükségességek*. A háború befejezése után még hosszan elhúzódó *háborús anómiával* egyidejűleg berendezkedés a *háborús állapotra*, majd a *háborúra készülés felgyorsítása* és a struktúrák Moszkvából diktált *forradalmi átrendezése* a mind nehezebben vagy sehogysem teljesíthető *gazdasági kényszerintézkedések* sűrűsödésével járt, és a társadalmat sújtó *brutális akciók* sorozatát hozta magával. Mindennek tárgyilagos rekonstrukciója az 1945–1956 közötti időszakot tárgyaló történetírás talán legnagyobb adóssága. A történészek – az 1990-es évekig mi mást tehettek? – egy-egy óvatos, jelzésszerű közleménytől eltekintve, évtizedeken át görgették maguk előtt ezt az adósságot. Az 1944–45-ös megszállás/felszabadítás, a frontátvonulások követő év vészhelyzeti, az internáló-, szűrő stb.

táborok, az elűzések, menekülések és listázások, a népbíróságok működésének és a mögöttes hátszínházi munkára vezényelt tömegek befogásának valósága, a munkaszolgálat, az országon belüli és határon túlra irányuló ki- és áttelepítések, a kuláklíkvadás és az egyházüldözés a nyolcvanas évek végén is *alapvetően* a titkok körébe tartozott. (A törvénysértések feltárásával megbízott Tényfeltáró Bizottságnak munkája megkezdése előtt még 1989-ben is titoktartási esküt kellett tennie a parlamentben.)

A korlátlan lehetőséget a történetírás adósságának törlesztésére a rendszerváltozás teremtette meg. Elvileg legalábbis. Gyakorlatilag az emlékezet és a nyilvánosság felszabadulásával egyidejűleg a szisztematikus rekonstrukciót *gátoló keretfeltételek* is érvényesültek és érvényesülnek. A tényfeltárás – bármennyire törekszik is erre – végül is nem független az emlékezetpolitikai elvárásoktól, a politikai indítatású, ám többnyire kevésbé megalapozott újraértelmezési kísérletektől. A generációkon át hallgatásra szorítottak ismeretei, megőrzött dokumentumai a kutatás nélkülözhetetlen forrásai. Az élő emlékezet ugyanakkor nem steril ismerettömeg: sérelmekkel, követelésekkel, sajátos múltértelmezésekkel telítődve a tárgyilagosságra törekvést komoly kihívások elé állíthatja. További nehézség, hogy a társadalomtörténeti rekonstrukció nem függetlenítheti magát az

1 ■ T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. *Trezor* (2000/2001), 2. szám, 168. old.

2 ■ Moldova György: *Az Őrség panasza*. Magvető, Bp., 1974.; Ember Mária: Hortobágy, szocialis tábor, 1952–1953. *Forrás*, 1981. 6. szám; Rátki András: A volt magyar uralkodó osztályok. Egy 1951-es felmérés tanulságai. *História*, 1981. 3. szám; Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Czinner Tibor: *Magyar hétköznapiak. Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Minerva, Bp., 1988.

3 ■ „Vajon nem szakmánk értékrendje hanyatlak, ha ilyen alkotások nem pályázhatnak a tudományos fokozatok (kandidátusi, doktori etc.) elnyerésére?” Glatz Ferenc: Törvénysértők (Jegyzetfüzet-lapok). *História*, 1989. 1–3. szám, 65–66. old.

4 ■ Deseffy Tibor – Szántó András: „*Kitörő éberséggel*”. A budapesti kitelepítések hiteles története. Háttér, Bp., 1989.; Révai Valéria (szerk.): *Törvényszerűen szocializmus*. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. Zrínyi–Új Magyarország, Bp., 1991.; Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatöbboltja...*; Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések tragédiája*. Kráter, Pomáz, 2006.; Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Magyar Ház Kft., Bp., 2009.

5 ■ Vö. „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei” (Palasik Mária: A budapesti kitelepítések levelezéne és politikai háttere 1951–1953. *Századok*, 2015. 6. szám, 1363–1395. old.).

6 ■ Gyarmati–Palasik (szerk.): *A Nagy Testvér szatöbboltja...*

évtizedek alatt rögzült fogalmaktól, gondolati konstrukcióktól és paradigmakényszerektől. Művelőjének ehhez kapcsolódón a kutatói öndefiniálás, szakmán belüli (újra)pozicionálás nehézségeivel kell szembesülnie.

Az 1945 utáni évtized felejtésre ítélt mindennapi valóságának évtizedekkel ezelőtt megkezdődött felszínre hozatala által évről évre

oszlott és oszlik a társadalom mikrotörténeti tényanyagát fedő-övező homály. Tisztult és tisztul a háborút követő erőszakos lakosságszmozgatások, őrizet és felügyelet alá helyezések, ki- és áttelepítések körébe tartozó *budapesti kitelepítések* történetének képe is. A nyolcvanas évek végéig az érintettek szóbeli és leírt visszaemlékezéseire (Moldova György, Ember Mária) esetenként levéltári dokumentációra hagyatkozó közleményekben lehetett értesülni falura, tanyára száműzött budapesti, alföldi táborokba kényszerített vidéki családokról, úgy és annyit, ahogy és amennyit a nyilvánosság lazuló korlátai lehetővé tettek.² A széles

körű érdeklődést nem a szórványos és szükségképpen óvatos közlemények, hanem két játék- és egy dokumentumfilm váltotta ki: Bacsó Péter *Te rongyos élet* (1984), Téglásy Ferenc *Soha, sehol, senkinek* (1988) és Gulyás Gyula – Gulyás János *Törvénysértés nélkül* (1988) című filmje. Arra, hogy ezek a nyilvánosságba valósággal berobbanó filmek az akadémiai keretek között folyó kutatások körében is fermentáló – és adósságtörlesztésre ösztönző – hatással voltak, az MTA akkori elnökének javaslata utal, aki a Gulyás testvérek alkotását tudományos fokozat elnyerésére is érdemesnek tartotta.³

A nyolcvanas évek végéig a budapesti kitelepítés és a hortobágyi munkatáborokba telepítés többnyire egybevonva, esetleges adatolással és forrásmegjelöléssel jelent meg. A rendszerváltozás éveiben kezdődött meg a két témakör különválasztott, szisztematikus, ma is folyó feldolgozása. A budapestiekről szóló első könyvet, Dessewffy Tibor és Szántó András interjúkötetét (1989) az 1990-ben létrehozott Tényfeltáró Bizottság jelentése követte néhány alapvető forrás és pontos adatok közreadásával. A kilencvenes évektől kezdődően az érintettek kézíratos és publikált visszaemlékezései, továbbá a Történeti Hivatal, illetve jogutód-intézménye, az Állambiztonsági Szolgálatok

Történeti Levéltára (ÁBTL) kiadványai és 2007-ben *Betekintő* címmel indított internetes folyóiratának forrásközlései, esettanulmányai foglalkoztak a budapesti kitelepítésekkel. Széchenyi Kinga kutatásai nyomán a kétezres évek elején megjelent a témakör feldolgozásában mérőöldkönek tekinthető összegzés: a kitelepítés történetének első monografikus igényű feldolgozása. Hantó Zsuzsa a háborút követő tisztogatás-deklassálás-kényszertelepítés változatait taglaló könyvében az érintett családok létszámának, a

családfők kitelepítés előtti foglalkozásának, kerületenként feltüntetett lakásának és megyénként részletezett kényszerlakhelyeinek közreadásával a témára vonatkozó alapvető ismereteket foglalta össze. Palasik Mária levéltári forrásokra alapozott tanulmánya a budapesti kitelepítéseket átfogó politikatörténeti összefüggésekbe helyezve, az akció levezénylésének pontos menetét ismertette.^{4, 5}

A *Honukban otthontalanok* kötet szerkesztői már a kutatások több évtizedes előzményeire – a budapestiek kitelepítéstörténetéhez sokfelől közelítő adatközlésekre, elemzésekre, esettanulmányokra és nem

utolsósorban emlékezések és emlékiratok sokaságára – támaszkodhattak a tanulmánygyűjtemény összeállításakor. A kiadvány a korábbi években jórészt a *Betekintő*-ben és az ÁBTL kiadásában⁶ megjelent közleményeket, Palasik Máriának a *Századokban* közzétett tanulmányát, továbbá – egyharmad részben – külső meghívottak konferenciareferátumait tartalmazza. A konferencia megszervezésére a kitelepítések 65. évfordulója alkalmából került sor. A szerkesztők a kötet 17 tanulmányát a kortörténeti elemzéstől a kitelepítettek mindennapi világának bemutatása felé haladva, *felülnézeti* (politikatörténeti), *csoportszempontú* közelítésben és *egyéni* (családi) *sorsmetszeteket* tartalmazó szerkezeti rendbe tagolták.

Palasik Mária széles körű forrásfeltárára alapozott bevezető tanulmánya és a főszöveggel párhuzamos olvasásra érdemes jegyzetanyaga az alapvető ismereteken (létszámadatok, az érintett családok és lakások köre, vidéki fogadóhelyek és befogadó családok stb.) és a kitelepítés napi ügyvitelén túlmenően, a rendszer működésére is élesen rávilágít. A kitelepítés a különböző összesítések egymáshoz pár száz fős eltéréssel közelítő adatai szerint mintegy 5300 fővárosi családot, 13 500 személyt érintett. Nagyjából ennyit: a keretszámnak megadott 5500 csa-

ládót, amennyit az MDP legfelső vezetésének ötfős bizottsága (Rákosi Máttyás, Gerő Ernő, Friss István, Péter Gábor, Házi Árpád) május 5-i ülésén fokozatosan emelendő kontingenseket előírva, 1951. május 21. – szeptember 15. között teljesítendő határidővel, elhatározott. Az akciók felgyorsításával a határozat végrehajtása július végéig lényegében befejeződött.

A kutatók és az érintettek egyöntetű véleménye szerint a kitelepítések elsődleges célja az őrségváltással egybekapcsolt lakásszerzés volt: rendszerhű és kedvezményezett családfókkal kívánták feltölteni az „ellenséges elemek” („reakciósok”, „horthysták” stb.) eltávolításával megürült lakásokat. A lakásínség a háború nyomait viselő városban a tömeges beáramlással megterhelődve, a negyvenes–ötvenes évek fordulójára kezdett tarthatatlanná válni. A bevezető tanulmány – a népességmozgással, lakáshiánnyal foglalkozó közleményekre is hagyatkozva – ismerteti a lakáshoz, éjjeli menedékhez jutás (foglalás, társbérlet, albérlet, ágybérlet, leléptetés, csere) kimerülő lehetőségeit. Ezek sorában a kényszerítések puhább verziói: a büntetését töltő családfő házastársának, a kivégzett özvegyének és családtagjainak szűkebb helyre, vidékre (esetenként a Hortobágyon már működő táborokba) költöztetése, nyugdíjasok, kegydíjasok számára felajánlott vidéki cserelakás, hatóságok visszautasíthatatlan csereajánlatai is felmerültek. 1950 szeptemberében precedensértékű kitelepítésre, 11 fő vidéki kényszerlakhelyre száműzésére is sor került. A lakásállomány központilag levezénylendő tömeges *evakuálása* és bérllőinek, tulajdonosainak *bevagonírozása*, valamint az ezzel egyidejűleg elhatározott *beköltözési stop* viszont 1951-re esik.

Az 1951-es év a *háborús állapot*⁷ – Moszkvában, januárban elhatározott – *közvetlen készütségi szakaszba* helyezésének és a háborús hisztéria csúcsra járatásának éve, annak összes kellékével és következményével: az előző évi tervelőirányzatok beruházási volumenének teljesíthetetlen szintre emelésével, a tárgyi és humán erőforrások végletes kimerítésével és hadászati követelményekhez igazításával.⁸ A hadműveleti terület–háttország kettősségére berendezkedő országban a főváros megtisztítása és lezárása volt a hadszínterek előkészítésének és biztosításának felgyorsításába illeszkedő *egyik* mozzanata.⁹ Itt csupán a kitelepítések témakörénél maradvá: ugyanerre az évre esik a hadműveleti szempontból „forró” területnek számító határsáv-kiürítés második hulláma és a vidéki városok lakáskiürítéssel járó megtisztításának kezdete is. Április és december között a vidékről deportáltak öt nagyobb és több kisebb szállítmányát indították útnak az „ellenséges elemek” gyűjtőhelyül kijelölt háttországi területekre: a Tisza melléki és hortobágyi táborokba.¹⁰ A kitelepítés indítékairól szólva a bevezető tanulmány – hasonlóan a hatalmi motivációkra is kitérő többi közleményhez – a katonapolitikai fordulat jelentőségét hajlamos egy szintre emelni a politikai-ideológiai megokolásokkal:

a „burzsoázia”, a „reakció”, a „kizsákmányolók” stb. likvidálásának és a proletárdiktatúra, a népi demokrácia építését szolgáló osztályviszonyok létrehozásának követelményével. Ezáltal az összes döntéshez, mozgósításhoz és akcióhoz lépten-nyomon és rituálisan „hozzávarrt” szövegek egy sorba kerülnek az evakuálásokkal egybekötött preventív ellenségekzombosítást *elsősorban és végső soron* mozgó katonai szemponttal. Okvát Imre a fővárosban meghúzódó tábornokok deportálását bemutató tanulmányában figyelmeztet erre a kitelepítés-irodalomban közkeletű jelentőség-egybemosásra: „A katonai szempontok hangsúlyozása azért is fontos – írja – mert a hazai szakirodalomban a kitelepítések bemutatása során ezen »háborús pszichózisból« is következő motiváció nem jelentőségének megfelelően került említésre.”¹¹

Cseh Gergő Bendegúz diagramon ábrázolt kimutatása szerint a kitelepítettek 41%-a a volt fegyveres alakulatok – döntően a katonai elit és a katonatisztek (33%), kisebb részben a rendőr- (6%) és a csendőrtisztek (2%) – köréből került ki. A másik, ezzel nagyságrendjében egyező csoportot (40%) a volt gazdasági és pénzügyi, államhivatalnoki elit alkotta: nagykereskedők, gyárak és részvénytársaságok vezetői, tulajdonosai, illetve résztulajdonosai (23%) és tisztviselők (17%). A kitelepítés a magas státusú bel-budai és belvárosi kerületek lakásállományára összpontosult: nagyrészt az I., II., XII. és XI. kerületet, kisebb részben – leszámítva a XIII. kerületet – Pest Nagykörút menti kerületeit érintette. Az elosztásban alapvetően az őrségváltás szempontjai érvényesültek: elvileg a szabadabb tett lakások 30-30%-át katonatiszteknek és pártfunkcionáriusoknak, 40%-át a meglehetősen diffúz kategóriának tekinthető „üzemi dolgozóknak” kellett kiutalni. Gyakorlatilag a Honvédelmi Minisztérium, a Budapesti Városi Tanács VB, tömegszervezetek, állami főhatóságok, kerületi pártszervezetek jutottak elosztható lakáskontingenshez.

A lakások és családok kiszemelése több hónapos előkészítő munkával, belügyi irányítás mellett, két-

7 ■ A Carl Schmitt politikaelméletében kimunkált „háborús állapot” a sztálinizmus azonosítására megítélésem szerint alkalmasabb fogalom, mint a *détente* időszakába is „átnyúló”, az 1953 utáni évtizedekre is használt „hidegháború”.

8 ■ Az 1950-ben előirányzott beruházási volumen 66%-os, a nehézipar 100%-os megemeléséből következő teljesíthetetlen feladatok nyomán előállt káosz a pártvezetésben is nyugtalanságot keltett. Lásd ehhez Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Napvilág, Bp., 1997. 2. köt. 861–865. old.

9 ■ A hadszíntérrendezésről és a tervbe vett evakuálásokról lásd „Az ország háborúra való felkészítése” fejezetet. in: Okvát Imre: *Bástya a béke frontján. A magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila Könyvek, Bp., 1998. 143–149. old.

10 ■ Lásd Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszer-munkatáborok és lakóik nyomában*. Argumentum, Bp., 2015. 39–93. old.

11 ■ Okvát: *Bástya a béke frontján*, 118. old.

12 ■ A férj, Jankovics Marcell banktisztviselő közben életfogytiglani börtönbüntetését töltötte.

körös „lenyomozás” keretében történt. Első körben egy 19 pontból álló nyomtatványon adatokat gyűjtöttek a jegyzékbe felvett lakásokról és lakóikról (szobaszám, személyi adatok, munkahely, lakáshasználati jogcím stb.). Második körben a kitelepítésre számításba vehető családokról és lakásaikról kérdőívet töltettek ki. Összesen több mint 18 000 darabot. Ennek során – ahogy ez deportálásokról lenni szokott – ismét aktivizálódhatott a házmester-elem (ekkor már: házfelügyelő, tömbmegbízott, utcamegbízott), továbbá a szomszéd, a rokon, a háztartási alkalmazott. A szóbeszéd alapján közölt adatok olykor félreértésekhez vezettek. Papp Ilonát – Kis Ernő aradi vértanú-tábornok leszármazottját – például „bárónóként” vették nyilvántartásba. Volt némi alapja a hallomásnak: Huszka Jenő róla mintázta a *Lili bárónő* címszerepét. Szerencsése volt, kérelmére mentesítették a kitelepítés alól. Az abszurd eset élesen rávilágít az adatgyűjtők beállítódására. Szigorúan a „horthysta” múltban gyökerező előéletre, származásra kellett összpontosítaniuk, külön rovatban elkülönítve azt a kiszemelt lakásban élő családfőnek a kitelepítéskor üzőtt tényleges foglalkozásától és státusától. Erre akkor is ügyelniük kellett, ha az illető 1945 után évekig átigazolt katonatisztként, saját államosított üzeme tisztviselőjeként teljesített szolgálatot. Nehezen adminisztrálható helyzetek is előfordultak. Például a zsidók mentésében tevékeny Velics László athéni követ esetében, aki a Sztójay-kormány alatt elhagyta állomáshelyét, 1945 után karrierdiplomataként, 1947-től 1949-es nyugdíjazásáig római követként szolgált tovább. Az időközben javított adatgyűjtő lapon, amit egy Kál községbe szóló kitelepítési véghatározat követett, a házfelügyelői adatszolgáltatás alapján mint „külgügyminiszter”, „meghatalmazott miniszter” szerepel.

Míg a vidéki családok hortobágyi–nagykun-sági kényszermunkatáborokba telepítését az ÁVH irányította rendőrök közreműködésével, a budapesti kitelepítések belügyi irányítással folytak, az ÁVH közreműködésével. (Az előkészítés, bevagonírozás, letelepítés során természetesen mindkét esetben további szervezetek – tanácsi igazgatás, pártszervezetek, MÁV stb. – bekapcsolására is szükség volt.) A jogalapot a deportálásra a „hortobágyiak” és a budapestiek esetében is az 1939. évi II. (honvédelmi) törvény és végrehajtási rendelete szolgáltatta: korszakokon átvélő, kikezdhettelen érvényességű jogszabály a mindenféle „nemkívánatos elem” hatósági eltávolítására és/vagy őrizet alá helyezésére. (Legkésőbbi előfordulásával az 1957–1959-es internálások kapcsán találkoztam.) A lakások elfoglalásának jogosságára is adódott jogszabály: a 6000/1948 sz. min. tan. rendelet.

A lakásban maradt ingóságokat leltárba vétel után a Bizományi Áruháznak kellett értékesítenie.

Ez a munka, annak érdekében is, hogy a deportálás lehetőleg önköltséges legyen, a felpakolás után nyomban megkezdődött: „a munka tempójáról árulkodik, hogy július 24-ig 1599 lakás berendezését vették leltárba, és 694-et ürítettek ki ténylegesen. Az eladott bútorokból addig 280 000 forintot árultak ki, és raktáron volt körülbelül 1 200 000–1 500 000 forint értékű ingóság, amely összegből a kitelepítés költségeit fedezték.” (Palasik, 40. old.) Esetenként a hatóságok részben kiürített lakásokat voltak kénytelenek lepecsételni. A budapestieknek – a hortobágyi táborokba deportált vidéki családoktól eltérően –, a véghatározat kézhezvételétől számítva, 24 órájuk maradt a csomagolásra. A teherautó érkezéséig fennmaradt idő a még menthető holmik, bútorok biztonságba helyezésének ideje volt szomszédnál, barátnál, rokonnál, a segítőkészségükben bízva. Nem alaptalanul: a szolidaritásháló működött, bár arra is van példa – a két kiskorú gyerekével kitelepített Jankovics Marcellné esetében¹² –, hogy kimentett ingóságaik visszaadását a „jó szándékú” befogadó szabadulásuk után megtagadta. A bevagonírozásig fennmaradt órákat sokan mentesítési kérelmek beadására és a felmentés méltányolhatóságát szavató befolyásos személyek felkutatására igyekeztek kihasználni. A kérelmeket a BM Szervezési és Szolgálati Osztályára lehetett benyújtani. Néhányan Rákosi titkárságán is próbálkoztak. A kijelölt családoknak bevagonírozásuk előtt volt némi esélyük a mentesítésre, esetleg az átirányításra saját, a fővároson kívüli lakásukba, második otthonukba, vidéki rokonukhoz. A kérelmekre ugyanakkor 90%-os valószínűséggel a BM illetékes osztályának NEM feliratú pecsétje került, miután rövid ideig egy négyfős bizottság, majd személyesen az osztályt vezető Rudas György ezredes, illetve Cziráky Ferenc csoportot irányító százados döntött róluk.

A kitelepítettek fogadására öt tiszántúli és két észak-magyarországi megyét jelöltek ki. Elhelyezésükre a megyei tanácsoknak tervet kellett összeállítaniuk. Szocialista újfalvakba, állami gazdaság, gépállomás telepeire, iparterületekre nem kerülhettek. A leosztott kontingensek alapján a járási és községi tanácsok jelölték ki a befogadó helyeket, lehetőleg kuláknak minősített gazdák házait, tanyáit. Leegyszerűsítve a fővárosi evakuálás kimenetét: a rendszer két fő ellenségcsoportja, a deklaszált „urak” és a degradált parasztok kényszerültek egy fedél alá. Valójában a kép ennél árnyaltabb: míg a kitelepítési véghatározat csatolmánya a szállásadásra kötelezettet, nem sokat teketóriázva, kulákként azonosítja („foglalkozása: kulák”), a helyszínen tanácsi jegyzékbe vett házak gazdáinak neve mellett a „K” (kulák) mellett a „D” (dolgozó paraszt) TSZ, TSZCS (termelő szövetkezet, termelőszövetkezeti csoport), ÁG (állami gazdasági dolgozó) minősítés is előfordul. A hirtelen jött szállítmányok elhelyezésének gondja, úgy látszik, felülírta az ideológiai követelményeket.

Kis-Kapin Róbert 22, Gyulaházára szállított család kitelepítéstörténetéről írt, példásan alapos és módszeres mikrotörténeti esettanulmányában a fogadtatást, a jövevények integrálódását, napi életvitelük alakulását mutatja be. Az ÁBTL kitelepítési iratanyagával együtt az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár vonatkozó anyagait is tanulmányozta, továbbá terepmunkát végzett a szabolcsi faluban. A kősz és a mindenre kiterjedő szabályozás feltételezi egymást. Példa erre az a megyei tanács elnökének szóló – jókora késéssel, június 26-án érkezett – belügyminisztériumi utasításcsomag, amelyben a BM osztályvezetője 10 pontban részletezi, hogy helyben mi a teendő, ha a „beutaltak” megérkeznek. Egyebek mellett a napi (!) hangulatjelentés megküldése a Belügyminisztériumba. Egy még később, augusztus 27-re datált, belügyi eligazító irat a legfontosabbat: a kitelepítettek státusát, felügyeleti rendjét ismerteti, és a „kényszerlakhely” értelmezésében is eligazít: „ezek a személyek lakhelyüket csak a rendőrkapitányság engedélyével hagyhatják el. Az írásbeli eltávozási engedélyt a megye területére a járási kapitányság, azon túl a megyei kapitányság adhatja meg. Az eltávozási kérelmek elbírálásánál általában az legyen a szempont, hogy eltávozás csak kivételesen indokolt esetben és rövid időre engedélyezhető. Különösen vonatkozik ez Budapest területére és környékére. A kitelepítettek Budapest területére való eltávozását a megyei kapitányság csak a BM hozzájárulásával engedélyezi.” Az iratból kiderül, hogy a budapestiek esetében a kényszerlakhely gyakorlatilag *rendőri felügyeletet* jelentett, azzal a kis eltéréssel, hogy nyilvántartásukban a „jelentkezés” rovatot a „megjegyzés” rovat helyettesítette (Kis-Kapin, 243. old.). A hortobágyi táborlakók esetében véghatározatuk – ugyancsak utólag értelmezett – „kényszerlakhely” kitétele más lett: *rendőri őrizet* a mentesítési, eltávozási, áthelyezési lehetőségek teljes kizárásával. Háborús helyzetben az értelmezés és szabályozás az akció rapid végrehajtásához képest másodlagos, és a kialakult gyakorlatnak megfelelően utólag formálódik.

Kis-Kapin, főleg a megyei levéltárban fellelhető jelentésekre hagyatkozva, érzékletes közelségbe hozza a fővárosi családokkal megterhelt község min-

dennapjait: a szállásadókra kényszerített beköltöztetést, az idegenek és a befogadók összehangolódását, a kenyérjegy-mizériát, a korlátozott munkalehetőségeket, a kicsomagolás, berendezkedés, a községen belüli elrendeződés elhúzódását. A rendőri és tanácsi felügyelet alatt élő családok a mentesítések, a községen belül és a községek közötti átköltözések következtében folyamatos mozgásban voltak. Az amnesztiarendelethez eltelte két évben a Gyulaházára száműzött 68 kitelepített egyharmada – mint időközben mentesített, átköltöztetett – elhagyta a községet.

Emlékmű az 1950–53 között Budapestről kitelepítetteknek, Budapest, I., Szarvas tér
Széri-Varga Géza szobrász és Széri-Varga Zoltán építész munkája, 2010.

ra száműzött 68 kitelepített egyharmada – mint időközben mentesített, átköltöztetett – elhagyta a községet.

Az átköltöző kényszerlakhelyről csak kényszerlakhelyre költözhetett. A Budapestről (többnyire újra) deportált zsidó családok, családtörödékek közül sokan próbáltak az izraelita hitközségek kórházaiban, szeretetházaiban kényszerlakhelyre lenni. A kitelepítés éveiben ezek a helyek részben zárt zónák, vágyott menedékszigetek lettek. A bekerülést az intézmények nagyvonalú fogadókészsége ahol és ahogy tudta, előmozdította, a hatósági procedura ahol és ahogy tudta, akadályozta, a kapacitás korlátozottsága pedig nehezítette. A kitelepítés a zsidóságot nem vette célba, de a bel-pesti, bel-budai lakásokat annál inkább. A *volt* gazdasági, pénzügyi elit pedig a másik fő ellenségcsoport-

nak számított. Így a deportálásnak ebbe, a korábbihoz képest puhább verziójába sok zsidó család került bele, ezúttal nem faji, hanem osztályalapon. Gyarmati György *Egyszer már kellett így utaznunk* című írásában végzett becslése szerint: „az 1951-es budapesti kényszer-kitelepítés 900 olyan családot sújtott, akik korábban már a holokauszt megpróbáltatásait is elszenvedték”. Ez a jellemző családnagysággal felszorozva kb. 2200 személy. „Ez a nagyságrend – a maga 17,4 százalékaival – az alsó határértéke körül húzódik annak a tartománynak, amelyet a második világháború utáni zsidóság történetét tárgyaló becslések valószínűsítene.” Ha figyelembe vesszük, hogy a témával foglalkozó kutatók szerint 1950 táján kb. 100 000 zsidó élt Budapesten, akkor „fővárosi illetékességű zsidók százezres létszámának kétezer körüli fővel történt apasztása (2,2%) [...] azt jelen-

tette, hogy körükben a nem zsidókhoz képest közel háromszoros intenzitásúra sikeredett a – formálisan reakció-mentesítésnek kommunikált – kitelepítési offenzíva.” (Gyarmati, 204–205. old.).

A mentesítés, áthelyezés procedurális körülményeinek érzékeltetésére Gyarmati bemutatja 12 család esetét, amelyek magukat holokauszt-túlélőnek definiálták, s így folyamodtak felmentésért vagy elhelyezésért egy zsidó szociális intézményben – sikerrel, sikertelenül vagy végképp belerokkanva ügyük végül is eredményesen végződő intézésébe, mint a Sachsenhausen megjárt Erdős Sándor és családja. Textilüzemét a családfő 1949-ben felajánlotta az államnak. Fiát a táborban meggyilkolták, felesége szívbetegséggel küszködött, lánya gyermekparalízis következtében bénult. A véghatározat kényszerlakhelyként egy Hajdúhadház környéki tanyát jelölt ki számukra. Erdős Sándor első kérvénye 1951. június 25-ei keltezésű. Közel két év után, 1953. március 16-án a családfő kézhez vehette a végzést arról, hogy mindhármuk kényszerlakhelye a debreceni izraelita szeretetotthon lehet. Az ügy végére pont került. Átfúródott gyomorfekély, idegösszeroppanás, a családról leválasztott, ide-oda dobált, bénult lány feletti hatásköri huzakodás egyfelől, kérvények, panaszok, végzések, igazolások, nyilatkozatok tetemes mennyiségű iratanyaga másfelől. A gépezet működött, működtették, ahogy diktatúrákban szokás, a Gonosz Hannah Arendt észlelte banalitásába belesimulva.

A kitelepítettek első csoportjait az agrárium proletarizálásának terén mintaadónak számító Szolnok fogadta, a legtöbben – a kitelepítettek közel egynegyede (1236 család) – Békés megyébe kerültek. A kiadvány csoportszintű vizsgálatainak körében Cseh-Gergő Bendegúz és Erdész Ádám foglalkozik a békési községekbe került családok összetételének, a helyiek és a jövevények együttélési színtereinek, összeszokásának, konfliktusainak bemutatásával. Erdész Ádám ezen túlmenően visszatekint a legtöbb budapestit fogadó Mezőberény 1951-hez közeli múltjára, az erőszakos népességmozgatások – a községek körében korántsem példátlan – sorozatára. A népességvesztés és -pusztítás adatai – azon túl, hogy rávilágítanak a háború és az azt követő háborús állapot mindennapjaira – átfogóbb történeti dimenzióba helyezik a mintegy 250 fővárosi deklaszált család (körülbelül 850 személy) rátelepítését az 1951-ben 14 662 főt számláló mezővárosra és környékére. 1944 nyarán a település 150 fős zsidó lakosságából 135-öt deportáltak. A szovjet front nyomán megkezdődött a német férfiak és nők összeszedése, elűzése, menekülése. A hátországi munkára vezénylés következtében 550-en kerültek ukrainai bányákba, nők, férfiak vegyesen. Őket a városból elszármazott kiskgazdapárti miniszternek nagyrészt sikerült kimentenie, az emberveszteség mindössze 50 fő volt.

A több hullámban folyó sváb kitelepítések nyomán 1946–1948-ban Mezőberény 900 főt veszített. 1947-ben a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében 1100 személyt telepítettek a határon túlra. Helyükbe 18 felvidéki magyar család érkezett. Ezek után nem meglepő, hogy Mezőberényben a rendszerváltás után beindult múltidézés és emlékelállítás során a budapestiekről meg is feledkeztek. Hogy voltak itt ők is, arra Kisari Miklósné Chovanyecz Magdolna egykori kitelepített 2011-ben két kiadást megért dokumentum-összeállítása hívta fel a figyelmet, amit aztán emléktábla-avatás is követett. Erdész Ádám írásának erőssége, hogy ezt a monográfiát, a témakör irodalmát és az ÁBTL vonatkozó kitelepítési iratait együtt, egymással összefüggésbe hozva hasznosítja tanulmányában.

Összegezve: *A honukban otthontalanok* című tanulmánygyűjtemény jól szerkesztett, olvasmányos kiadvány, jóllehet szerkezete a tárgyra vonatkozó alaptudnivalók többszöri ismétlésének kigyomlálása révén feszebb is lehetne. A lábjegyzetekbe szorult irodalmi hivatkozások gazdag anyagának külön irodalomjegyzékbe foglalása segíthetné a kötet kézikönyvkénti használhatóságát. A könyv ezzel együtt is a budapesti kitelepítések eddig legsokoldalúbb kifejtése. A szorosan vett témán túlmutató társadalomtörténeti ismeretanyaga ösztönző hatású lehet a további forrásközlések, kutatások számára. ▢